

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.4

БАКУМОВ О.С.

**ПОСИЛЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ТРЕНДІВ
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РОЗВИТКУ**

Стаття присвячена дослідженню сучасних тенденцій конституційно-правового розвитку України. Вони аналізуються крізь призму модернізації юридичної відповідальності держави. Підкреслюється, що ефективність реалізації юридичної відповідальності держави залежить як від внутрішніх, так і зовнішніх зобов'язань держави.

Наголошується, що схвалення Верховною Радою України законопроекту щодо конституціоналізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору передбачає втілення в життя вимог оптимізації наявної моделі юридичної відповідальності держави з урахуванням загальносвітового і європейського досвіду.

У науковій літературі виокремлено широкий перелік напрямів конституційно-правового розвитку України. Однак єдине наукове бачення сучасних трендів розвитку української держави відсутнє, що пояснюється низкою причин.

До ключових напрямів сучасного конституційно-правового розвитку автор відносить розширення каталогу прав людини; підвищення ролі політичних партій у політичній системі; посилення ролі конституційної юстиції у забезпеченні верховенства основного закону; глобалізацію та інтернаціоналізацію; гуманізацію та біологізацію конституційного права. Юридична відповідальність сучасної держави – у позитивному та негативному аспектах – постає як забезпечувально-гарантійний елемент реалізації відповідних трендів конституційно-правового розвитку України.

Робиться висновок про те, що тенденція до розширення сфери юридичної відповідальності держави є об'єктивним трендом конституційно-правового розвитку демократичних, правових держав. Інститут юридичної відповідальності української держави за сучасних умов набуває неабиякої суспільної і правової значимості, що зумовлюється високим авторитетом конституції, законів та судової практики.

Ключові слова: *тренди конституційно-правового розвитку, стратегічний курс держави, інтеграція, юридична відповідальність держави, модернізація конституції, гуманізація.*

The article is devoted to the research of the modern tendencies of constitutional and legal development of Ukraine. These trends are analyzed according to the modernization of legal responsibility of the state. It is indicated that the effectiveness of the state legal responsibility implementation depends on internal and external state's obligations.

It is noted that the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the draft law on the constitutionality of the state strategic plan of Ukraine to become a member of the European Union and the North Atlantic Treaty Organization. This plan specified the implementation of the optimizing requirements of the state legal responsibility current model taking into account the global and European experience.

There is a wide enumeration of the constitutional and legal development directions of Ukraine in the scientific literature. However, there is no common scientific vision of modern trends of the Ukrainian state development. A number of reasons can explain this.

The author considers that the main directions of current constitutional and legal development are the expansion of the list of human rights, increasing the political parties' role in the political system, strengthening the role of constitutional justice in ensuring the rule of law, globalization and internationalization, humanization and biologization of constitutional law etc. Moreover, the legal responsibility of the modern state in positive and negative ways appears as a security and guarantee part of the Ukrainian constitutional and legal development trends realization.

The author made a conclusion that the tendency of the increase of the state legal responsibility scope is a trend of the democratic and legal states' constitutional and legal development. Furthermore, nowadays the legal responsibility institute of the Ukrainian state acquires an extremely social and legal significance due to the high prestige of the Constitution, laws and jurisprudence.

Key words: *constitutional-legal development trends, state's strategic plan, integration, legal responsibility of the state, modernization of the constitution, humanization.*

Вступ. Однією з визначальних тенденцій конституційно-правового розвитку сучасної держави виступає модернізація її юридичної відповідальності. У зв'язку з цим закономірною є потреба ґрунтовного дослідження співвідношення цього напрямку конституційно-правового розвитку з іншими його трендами в Україні та у світі.

Підтверджує необхідність дослідження цього питання й існуюча за сучасних умов проблема ефективності застосування юридичної відповідальності всієї системи органів державної влади перед суспільством з урахуванням як внутрішніх, так і зовнішніх зобов'язань держави. Це пояснюється тим, що на теперішній час «жодна держава світу не може здійснювати ефективний політичний курс без врахування своїх міжнародних зобов'язань. Глобалізація світу, інтернаціоналізація зв'язків між державами робить країни вельми взаємозалежними, що виражається у необхідності їх міжнародної співпраці. Отже, національне законодавство не може не враховувати загальносвітові тенденції розвитку правових інститутів» [1, с. 964].

Постановка завдання. У зв'язку із прийняттям Верховною Радою України законопроєкту про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору) [2] зафіксовано стратегічний курс держави на набуття в них повноправного членства України. Європейський вибір України, його реалізація у практичній площині, зокрема з огляду на констатовану в науці конституційну традицію України як європейську (О.М. Бориславська [3], М.П. Орзіх [4], О.В. Петришин [5], М.В. Савчин [6], М.В. Томенко [7]), не може не передбачати втілення у життя вимог оптимізації наявної моделі юридичної відповідальності держави, яка з багатьох причин не вважається задовільною та оптимальною. Якщо «модернізація Конституції і конституційного законодавства має базуватися на загальносвітовому і європейському досвіді конституціоналізму» [8, с. 425], то і модернізація конституційно-правового інституту юридичної відповідальності держави має опиратися на зазначений досвід.

Актуальність дослідження. Дослідження провідних національних і глобальних трендів конституційно-правового розвитку з виокремленням тих із них, які мають безпосереднє або дотичне значення для модернізації інституту юридичної відповідальності держави в сучасній Україні, виступає на сьогодні не лише актуальною науковою проблемою, але й завданням, яке потребує практичного правового втілення. Безумовно, таке дослідження має встановити, наскільки національні тренди такого розвитку відповідають глобальним конституційно-правовим тенденціям, а також повноту реалізації в українських умовах не лише структурних і функціональних елементів вказаних трендів, але й їхньої сутнісної, аксіологічної природи, без збереження якої інститут юридичної відповідальності держави здебільшого втрачає своє суспільне значення.

Стан дослідження проблеми. З-поміж наукових розробок проблем сучасних трендів конституційно-правового розвитку можна виокремити дослідження низки як вітчизняних (Н.М. Агафонові [9], Д.М. Белова [10], В.В. Книша [11], А.Р. Крусян [12], Т.С. Подорожної [13], Х.В. Приходько [14], П.Б. Стецюка [15], В.Л. Федоренка [16], В.В. Шамрай [17], В.М. Шаповала [18], А.А. Яковлева [19]), так і зарубіжних (І.О. Алебастрові [20], Т.Р.С. Аллана [21], Т.А. Васильєвої [22], Т.С. Масловської [23], А. Петерс [24], Г. Тойбнера [25], Р. Уїтц [26], Т.Я. Хабрієвої [27],

В.С. Чірка [28], А. Шайо [29]) вчених. Ці дослідження переважно є критичними або мають досить стриманий характер висновків щодо перспектив розвитку інституту юридичної відповідальності держави перед особою.

Звертає на себе увагу твердження Н.В. Варламової та Т.А. Васильєвої про те, що «конституційно-правове регулювання деяких суспільних відносин відповідно до загально визначених демократичних стандартів виявилось непослідовним або суто формальним, до яких належать і відносини у сфері відповідальності держави, її органів та посадових осіб перед людиною» [30, с. 55]. Проблематика дефіциту відповідальності держави останнім часом набуває значного суспільного резонансу у багатьох країнах західної демократії, що вказує на потребу її універсалізації в контексті поступової глобалізації права та виникаючих у процесі функціонування правових регуляторів суспільних проблем.

У вищезгаданих роботах наголос зроблено на окремих інституційних, процедурних та / або аксіологічних елементах, аспектах конституційного розвитку, які відображають ті чи інші актуальні й перспективні тренди цього розвитку. Водночас, проблематика юридичної відповідальності держави розглядалася побіжно.

Результати дослідження. До основних напрямів конституційно-правового розвитку сучасної України вітчизняні вчені-конституціоналісти відносять такі:

1) правове забезпечення дійсного суверенітету України, становлення її як самостійної, незалежної держави; деїдеологізація конституційного законодавства; гуманізація всіх конституційно-правових інститутів, перенесення центру ваги на забезпечення прав і свобод людини, яка визнається в Україні найвищою цінністю, визнання невідчужуваності та непорушності її прав і свобод, неможливості їх скасування, звуження змісту й обсягу; нормативна регламентація в конституційному праві України зорієнтована на врахування позитивного світового конституційного досвіду, найважливіших демократичних цінностей; бурхлива законотворчість як визначальна тенденція конституційно-правового регулювання; збільшення в конституційно-правовому матеріалі процесуально-процедурних норм; процес формування нових конституційно-правових інститутів у межах галузі конституційного права України, серед яких особливу роль відіграє інститут конституційного ладу України; реформування нормативної бази конституційного права України, що супроводжується паралельним процесом структурного реформування державного механізму; перехід до ринкових відносин як чинник формування конституційних установ, утворюючих рівні можливості функціонування різних форм власності (Ю.М. Тодика, О.Ю. Тодика) [31, с. 142–144];

2) утвердження ідей українського конституціоналізму і національної традиції нормотворчості; адаптаційна тенденція розвитку й удосконалення конституційно-правових норм; глобалізація та інтернаціоналізація норм конституційного права; розширення об'єкта конституційно-правового регулювання; соціологізація, політизація та ідеологізація (в органічному поєднанні з деїдеологізацією) конституційно-правових норм; універсалізація конституційно-правових норм; диверсифікація конституційно-правових норм; гуманізація конституційно-правових норм; муніципалізація конституційного життя та конституційно-правових норм; процесуалізація та кодифікація норм конституційного права; новелізація конституційно-правових норм (Я.В. Чистокляний [32, с. 12, с. 13, с. 16], В.І. Цоклан [33, с. 86]);

3) вдосконалення конституційного ладу в напрямі ефективізації організації та функціонування державної влади з необхідним її обмеженням на принципах конституціоналізму; формування громадянського суспільства; забезпечення і захист прав та інтересів людини; конституційне закріплення принципу взаємодії органів державної влади та відповідного конституційно-правового механізму такої взаємодії; визначення конституційного статусу регіональних мов; конституційне забезпечення здійснення адміністративно-територіальної та муніципальної реформ, які повинні бути спрямовані на децентралізацію публічної влади; необхідність удосконалення організації та ефективізації здійснення публічної влади на місцевому рівні; розширення способів регулювання суспільних відносин у публічно-правовій сфері із використанням для цього договірних основ як умов реалізації демократичних принципів конституціоналізму, як універсального інструменту децентралізованого управління, як форми взаємодії між центральними органами державної влади та місцевими органами публічної влади (державними і публічно-самоврядними), а також як способу узгодження інтересів і цілеспрямованості спільних дій інших суб'єктів конституційних відносин; науково-теоретичне обґрунтування, конституційно-правове закріплення гарантій і відповідних правових механізмів для подальшого поступального розвитку форм безпосередньої демократії в Україні; конституційне визначення порядку ухвалення нової Конституції (А.Р. Крусян) [34, с. 244].

Позиціям учених щодо напрямів конституційно-правового розвитку сучасної української держави не притаманна єдність чи узгодженість. Широка амплітуда наукових позицій із означеного питання обумовлена як різними концептуальними підходами дослідників до виокремлення актуальних тенденцій сучасного конституційно-правового розвитку України (у тому числі, різним рівнем наукового узагальнення досліджуваних явищ та осмисленням діалектики їх співвідношення і взаємодії), так і з хронологічними межами проведених досліджень (одні тренди втрачають свою актуальність, інші її набувають).

Крім того, у межах вітчизняної науки конституційного права тенденції конституційно-правового розвитку досліджувалися також через призму виокремлення напрямів еволюції конституційно-правових норм (О.В. Сінькевич [35], Я.В. Чистоколяний [32]); інститутів конституційного права (О.В. Носенко [36]); джерел конституційного права (О.П. Васильченко [37], В.І. Цоклан [38], Ю.С. Шемшученко, О.І. Ющик [39]); системи конституційного права як галузі права (В.Л. Федоренко [40]); тенденцій розвитку конституційного механізму державної влади (В.А. Шатіло [41]) тощо.

Безумовно, низка вищенаведених трендів конституційного розвитку України так чи інакше перетинаються з тенденціями розвитку інституту юридичної відповідальності держави, відображаючи як євроінтеграційні прагнення України, так і внутрішні потреби політико-правового реформування.

Зокрема, до числа ключових напрямів сучасного конституційного розвитку відносять переважно такі: збільшення частки організаційних та процедурних гарантій основних прав і свобод з одночасним розширенням їх «каталогу»; підвищення ролі політичних партій у політичній системі; посилення ролі конституційної юстиції у забезпеченні верховенства основного закону; розширення міжнародної співпраці і конституційного закріплення її форм; встановлення конституційного механізму делегування державою частини суверенітету наднаціональним інститутам; політизація і соціалізація конституцій; зорієнтованість конституційної юстиції на забезпечення верховенства основних прав і свобод людини і громадянина; зростання ролі виконавчої влади в механізмі держави; конституційне закріплення напівпрезидентіалізму тощо [1, с. 101, с. 107, с. 185, с. 728, с. 730]. Іноді зазначені тренди доповнюються такими, як глобалізація та інтернаціоналізація (наприклад, в юридичній літературі обґрунтовується формування феномену глобального конституційного права [42]); поширення об'єкта конституційно-правового регулювання; ідеологізація у поєднанні з деідеологізацією конституційного права; універсалізація та диверсифікація конституційного права; гуманізація та біологізація конституційного права; тенденція прогресуючої спеціалізації та професіоналізації; посилення парламентаризму; муніципалізація конституційного розвитку; зближення федеральних та регіональних систем; процесуалізація та кодифікація конституційного права; тенденція відносного зниження ролі конституції в суспільному та державному житті [43].

Юридична відповідальність сучасної держави – у позитивному та в негативному аспектах – постає як забезпечувально-гарантійний елемент реалізації відповідних трендів конституційно-правового розвитку України. Так, гуманізація конституційного права, його антропологізація (біологізація) «акцентує увагу на пріоритетах соціального консенсусу, гуманізації суспільства, формуванні держави загального добробуту, захисті інтересів особи і не має заперечувати очевидного вирішально-владного впливу легіслатури на правотворення і правозастосування... Визнання особистості вищою соціальною цінністю змінює соціальний вектор права на персоналістичний. Як наслідок, соціальне призначення усіх елементів державного апарату полягає у забезпеченні вільного розвитку особистості без боротьби і протистояння людини та суспільства» [44, с. 277]. Більше того, гуманізація у сфері державного управління передбачає відповідальність держави за забезпечення прав людини [30, с. 25].

Тенденція щодо зміцнення інституту прав і свобод людини і громадянина прямо пов'язана з курсом на забезпечення людиноцентричності державного управління (О.А. Зарічний [45], Ю.С. Шемшученко [46]), пріоритету «людського виміру» (А.Б. Венгеров [47]) у реалізації державної політики тощо. Водночас, обидві тенденції виявляються у прийнятті таких нормативно-правових актів, які «не повинні жодним чином виходити за нормативні приписи положень статті 3 Конституції України, за якими саме «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави». До того ж, «власне держава відповідає перед людиною за свою діяльність, і утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Саме такий підхід у проведенні конституційної модернізації держави буде найбільше гармоніювати із базовими тенденціями конституційного

розвитку в сучасному світі» [15, с. 55]. Відтак в інституті юридичної відповідальності вбачається значний гуманістичний та демократичний потенціал, оскільки цей інститут звернений до належної діяльності державної влади та її представників.

Як неодноразово вказувала Венеціанська комісія, конституція повинна містити норми «стосовно каталогу прав людини і основоположних свобод, стосовно повноважень і порядку формування і функціонування органів державної влади, стосовно інститутів захисту прав людини, а також механізмів і процедур, що вимагаються верховенством права для того, аби запобігти зловживанням владою та протидіяти владному свавіллю» [48, с. 166–167].

У цьому ж контексті слід аналізувати тенденцію щодо розширення об'єкта конституційно-правового регулювання: таке розширення переважно стосується розширення каталогу прав людини, його змістовного збагачення, а так само розширення арсеналу засобів забезпечення та захисту таких прав. Багато у чому така тенденція осмислюється крізь призму концепту конституціоналізації правової системи або ж галузей права і передбачає, що конституційні принципи повинні поширюватися на весь правопорядок [30, с. 17]. Відповідальність держави та її органів має бути скерована на вжиття таких кроків, які дають можливість досягти зазначених цілей, мінімізувати прорахунки та помилки у правотворчій та правозастосовній сферах. З цього погляду слід розглядати як актуальні та своєчасні пропозиції, наприклад, щодо посилення юридичної відповідальності парламенту за наявність прогалин або колізій у національному законодавстві, оскільки це негативно позначатиметься на забезпеченні та захисті прав і свобод людини і громадянина.

Відповідно до цього, розширення організаційних і процедурних гарантій основних прав і свобод з одночасним розширенням їх «каталогу» не можна уявити поза позитивною відповідальністю держави, зокрема, у напрямі відповідного законодавчого закріплення відповідних прав і свобод, а також гарантій їх реалізації. Водночас, така тенденція виявляється тісно пов'язаною з тенденцією процедуризації та процесуалізації конституційного права в цілому. Відповідно, процедурний та процесуальний аспекти відображають динамічну сторону інституту юридичної відповідальності держави, ґрунтуються на відповідній матеріально-правовій основі та разом із тим – уможливають реальність притягнення до юридичної відповідальності державу, що відображає ступінь ефективності та дієвості згаданого конституційно-правового інституту.

Тенденція щодо посилення ролі конституційної юстиції у забезпеченні верховенства основного закону є компліментарною щодо посилення позитивної юридичної відповідальності держави за прийняття нормативно-правових актів, що відповідають конституції (є конституційними). По суті, конституційна юстиція виступає «запобіжником» неконституційної нормотворчої діяльності державних органів та орієнтує їх на конституційно-відповідні форми і методи діяльності та її результату.

Розширення міжнародної співпраці та конституційного закріплення її форм вказує на позитивно-зобов'язальну форму діяльності держави щодо правової імплементації відповідних зарубіжних моделей конституційно-правового закріплення тих чи інших форм та видів суспільних відносин. Ця тенденція також об'єктивно передбачає поступову уніфікацію елементів юридичної відповідальності держави, зокрема, у зв'язку з вимогами європейської інтеграції України.

Висновки. У сучасній юридичній науці цілком закономірно обґрунтовується думка про те, що у світі поступово кристалізується тенденція до розширення сфери юридичної відповідальності держави, яка виступає об'єктивним трендом конституційно-правового розвитку демократичних правових держав. Вона ж окреслює нові риси й вимоги, які висувуються до діяльності держави, а також увиразнює нові тенденції у розвитку публічної влади, що сполучають концепції правового характеру державної влади з концепціями її ефективності.

Інститут юридичної відповідальності держави за сучасних умов набуває неабиякої суспільної і правової значимості, що зумовлюється високим авторитетом конституції, законів та судової практики. Саме тому в сучасних умовах реформування законодавства України до ключових питань у сфері юридичної відповідальності держави, що потребують свого негайного вирішення, можна віднести посилення такої відповідальності з одночасним закріпленням європейських стандартів у цій сфері на рівні Основного Закону держави.

Список використаних джерел:

1. Савчин М.В. Конституційне право України : підручник; відп. ред. проф., д.ю.н. М.О. Баймуратов. Київ : Правова єдність, 2009. 1008 с.
2. Про попереднє схвалення законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському

- Союзи та в Організації Північноатлантичного договору): Постанова Верховної Ради України від 22 листопада 2018 року № 2622-VIII // Голос України від 30.11.2018. № 228.
3. Бориславська О.М. Європейська модель конституціоналізму: системно-аксіологічний аналіз : монографія. Харків : Право, 2018. 384 с.
4. Орзіх М.П. Європейський вимір конституційного реформування в Україні : концептуальний підхід. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 2 (7). С. 149–156.
5. Петришин О. 20 років Конституції України: європейська правова традиція і український контекст – виміри правової реформи. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 2 (85). С. 184–187.
6. Савчин М.В. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму. Ужгород : Ліра, 2018. 440 с.
7. Томенко М.В. Конституційний процес як пошук стратегічних пріоритетів : монографія. Київ : Київський національний університет імені Т. Шевченка, 2010. 302 с.
8. Лазаренко С.В. Конституційна реформа і модернізація: співвідношення понять. *Молодий вчений*. 2016. № 5 (32). С. 424–427.
9. Агафонова Н.В. Конституційна реформа в Україні: поняття, інституційний механізм та забезпечення ефективності : дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.02. Київ, 2017. 408 с.
10. Белов Д.М. Парадигма українського конституціоналізму. В. Березний : РК «Євростандарт», 2011. 400 с.
11. Книш В.В. Теоретико-правове дослідження інституту конституційно-правової відповідальності в Україні : дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.01. Івано-Франківськ, 2018. 420 с.
12. Крусян А.Р. Сучасний український конституціоналізм : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 560 с.
13. Подорожна Т.С. Теоретико-прикладні засади конституціоналізації правової системи та модернізації Конституції України : монографія / за ред. і передм. проф. Н.М. Пархоменко. Львів : ПАІС, 2014. 308 с.; Подорожна Т.С. Правовий порядок: теоретико-методологічні засади конституціоналізації : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 536 с.; Подорожна Т.С. Правовий порядок: теоретико-методологічні засади конституціоналізації : дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2017. 503 с.
14. Приходько Х.В. Теорія конституційного процесу: доктринальні та прикладні аспекти : монографія. Тернопіль : Джура, 2010. 292 с.
15. Стецюк П. Конституційний розвиток в сучасному світі: український вимір. *Український часопис конституційного права*. 2017. № 1. С. 50–56.
16. Федоренко В. Конституціоналізм і революції. *Право України*. 2018. № 4. С. 64–92.
17. Шамрай В.В. Конституційна модернізація у сучасному світі: порівняльно-правовий аналіз. *Журнал східноєвропейського права*. 2018. № 54. С. 54–60.
18. Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 560 с.
19. Яковлев А. Конституційний процес в контексті європейської інтеграції України: правовий аспект. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2016. № 1. С. 95–103.
20. Алебастрова И. Процессы секуляризации и клерикализации в современном мире: поиски конституционного баланса. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2016. № 5 (114). С. 117–136.
21. Аллан Т.Р.С Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права; пер. з англ. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. 389 с.
22. Васильева Т. Конституційні реформи в Італії: безкінечний пошук ускользаючого результату. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2018. № 4 (125). С. 85–99.
23. Масловская Т.С. Некоторые направления конституционных изменений в зарубежных странах на современном этапе. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения*. 2012. № 3. С. 54–62.
24. Peters A. Compensatory Constitutionalism: The Function and Potential of Fundamental International Norms and Structures. *Leiden Journal of International Law*. 2006. 579 p.; Peters A. The merits of global constitutionalism. *Indiana Journal of Global Legal Studies*. Vol. 16 #2. 2009. 397 p.
25. Тойбнер Г. Контури конституційної соціології: преодолення виключальності державного конституціоналізму. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2016. № 1 (110). С. 41–55; Тойбнер Г. Соціетальний конституціоналізм : альтернативи конституційної теорії; пер. с нем. А. Маклакова. URL: <http://dialogs.org.ua/ru/cross/page7410.html> (дата звернення: 17.12.2018).
26. Уйтц Р., Шайо А. Суверен наносит ответный удар: судебная перспектива многоуровневого конституціоналізму в Європі. *Сравнительное конституционное обозрение*. 2018. № 1 (122). С. 33–53.

27. Хабриева Т.Я. Конституционная реформа в современном мире : монография. Москва : Наука РАН, 2016. 320 с.
28. Чиркин В.Е. Конституционализм и современная цивилизация. *Труды института государства и права Российской академии наук*. 2006. № 3. Вып. V. С. 121–130.
29. Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма) / Пер. з венг. Москва : Юрист, 2001. 294 с.; Sajo A., Uitz R. The Constitution of Freedom: An Introduction to Legal Constitutionalism. Oxford: Oxford University Press, 2017. 483 p.
30. Интернационализация конституционного права: современные тенденции : монография / Под ред. Н.В. Варламовой и Т.А. Васильевой. Москва : ИП РАН, 2017. 224 с.
31. Тодика Ю., Тодика О. Конституційне право України : навч. посіб. Харків : Рейдер, 2005.
32. Чистоголяний Я.В. Конституційно-правові норми в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2005. 20 с.
33. Цоклан В.І. Теоретико-методологічні основи системи сучасних джерел конституційного права України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 7–8. С. 77–88.
34. Крусян А. Модернізація Конституції України: досвід, сучасність та перспективи. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2012. Т. 11. С. 235–247.
35. Сінкевич О.В. Норми конституційного права України : дис. канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2003. 207 с.
36. Носенко О.В. Інститути конституційного права України: проблеми теорії та практики : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2006. 206 с.
37. Васильченко О.П. Джерела конституційного права України (системно-функціональний аналіз) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2007. 19 с.
38. Цоклан В.І., Федоренко В.Л. Система сучасних джерел конституційного права України: монографія / за ред. В.Л. Федоренка. Київ : Ліра-К., 2009. 400 с.; Цоклан В. Система джерел конституційного права в контексті розвитку вітчизняного конституціоналізму: тенденції та перспективи. *Публічне право*. 2011. № 3. С. 20–26.
39. Джерела конституційного права України : монографія / відп. ред. акад. Ю.С. Шемшученко і О.І. Ющик. Київ : Наукова думка, 2010. 710 с.
40. Федоренко В.Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти : монографія. Київ : Ліра-К, 2009. 578 с.
41. Шатіло В.А. Конституційний механізм державної влади в Україні : проблеми співвідношення організаційних структур і функцій : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2018. 469 с.
42. Волошин Ю.О. Доктрина «глобального конституціоналізму» в механізмі забезпечення європейської міждержавної інтеграції. *Часопис Київського університету права*. 2008. № 3. С. 95–102; Гончаров В.В. Глобальний конституціоналізм: соціально-філософський аналіз : монографія. Москва : Спутник+, 2016. 279 с.; Эбзеев Б.С. Современный конституционализм и глобализация: два вектора развития. *Гражданин. Выборы. Власть*. 2016. № 1. С. 28–43; Львова С.О. Основні структурні характеристики глобального конституціоналізму. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право*. 2013. Вип. 5. С. 57–64; Могілевський В.С. Глобальний конституціоналізм: теоретичні підходи до розуміння та тлумачення. *Держава і право. Серія: «Юридичні науки»*. 2017. Вип. 75. С. 147–166; Шамрай В. Транснаціональний (глобальний) конституціоналізм як об'єктивне явище сучасної правової дійсності. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 7. С. 150–153; Dobner P. More law, less democracy? Democracy and transnational constitutionalism // The twilight of constitutionalism? / Ed. Dobner P., Loughlin M. Oxford : Oxford univ. press, 2010. P. 141–161; Preuss U.K. Disconnecting constitutions from statehood : is global constitutionalism a viable concept? // The twilight of constitutionalism? / ed. by Petra Dobner, Martin Loughlin. Oxford univ. Press, 2010. P. 23–46.
43. Баймуратов М.А., Батанов А.В. Курс конституционного права Украины. Общая часть: Основы теории конституционного права. Харьков : Одиссей, 2008. 672 с.
44. Словська І.Є. Методологія наукового аналізу системи парламентаризму. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2015. № 825. С. 274–280.
45. Зарічний О.А. Участь громадськості у здійсненні публічної влади: теоретико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2017. 229 с.
46. Шемшученко Ю.С. На шляху до оновлення Конституції України. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 4–5.
47. Венгеро А.Б. Теория государства и права : учебник 3-е изд. Москва : Юриспруденция, 2000. 528 с.
48. Головатий С. Верховенство права (правовладдя): як його тлумачить Венеційська Комісія. *Право України*. 2011. № 10. С. 154–167.